

ЕВРОПА И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

АЛЕКСАНДЪР ШУРБАНОВ

I

Завършвайки в 1895 г. една от най-проникновените творби на българската народопсихология с въздишката: „Европейци сме ний, ама все не сме дотам!“¹, Алеко изразява вековната шизофрения на едно национално съзнание на ръба на континента. Отношението между цяло и част в този случай е напрегнато и несигурно от незапомнени времена. То се характеризира с принадлежност, но и с противопоставяне, с тъждественост, но и с другост.

Проблемът, изглежда, се институционализира и по такъв начин се увековечава още през IX век, когато България решава, че за нея ще бъде политически по-изгодно да получи новата си, християнска вяра не от Рим, а от Константинопол. Контактите между Европа и нейните югоизточни аванпостове през средновековието не са били много различни от тези между християнския свят и сарацините. Веднъж проникнали в *sylvas Bulgarorum*, кръстоносците, адмирирани от Запада като воители на велика духовна кауза, се преобразяват в империалистически агресори или, по-точно, разбойници, които трябва да бъдат смъквани от породистите си жребци с куки за диви зверове и напълвани на парчета. Българските опити за проникване в Европа през онези времена също не са посрещани много възторжено. Най-значителният от тях, богомилството, плъзва по континента като подмолна народна вяра, предлагаща алтернатива на официалната църковна доктрина и, естествено, е посрещнат с подозрителност и отпор. В резултат на това самото име на българите става ругателна дума сред правоверните във Франция и Англия.

Две продължителни епохи на чуждо владичество между XI и XIX в. задълбочават пропастта. Османските поробители са особено ревниви по отношение на най-малкия опит за създаване на връзки между християнското население по техните балкански територии и свободните европейски нации. Усещането за другостта на Европа е системно насаждано из цялата обширна империя. Един от редките западни пътешественици сред турците през ранния XVII век свидетелства за това:

¹ Алеко Константинов, „Бай Ганю“. Съчинения, София, 1957 г., т. I, стр. 190.

Тази тяхна надменност ги кара по-скоро да се отнасят с презрение, отколкото да подражават на чуждестранната мода и навсякъде във вътрешността на Турция, където не проникват християнски търговци, появях ли се дори отчасти облечени като християнин, бях белязан като бухал сред другите птици. Отначало го отдавах на варварство, но когато по-нататък се оплаках от това на един от техните видни хора, за да разбере неговото мнение, той ми обясни, че те не обичат неизвестното и затова се отнасят отрицателно към всичко ново. Тогава аз разбрах, че това е по-скоро проява на обичай, отколкото невежливост. Стремейки се [да насаждат] постоянна враждебност към християните, те се стремят да отчуждават напълно народа си от обичаите на последните...²

Поробените едва ли са имали същото отношение като азиатските си господари, но нищо в пътеписите не подсказва, че те са посрещали посетителите с по-топли чувства. Консерватизмът и ксенофобията изглежда са прониквали и сред тях, затвърждавайки традиционната им неприязън към западния католицизъм. В цитираните бележки между другото се казва:

Омразата на гръцката църква спрямо римската... е така непримирима, че който очаква и най-малкото добро от християните по тези земи в една война на християни срещу турчина, ще бъде напълно измамен. Често пъти турци и ренегати ми помагаша срещу злобата на тези християни...³

Други пътешественици от онова време са на същото мнение. Чуват се чести оплаквания за недружелюбно отношение към чужденците на Балканите.⁴ Съвсем обичайно трябва да е било местните хора да заглеждат с недоумение пришълците, облечени по европейски, да ги попържат и заплюват, та дори и свещениците май не са се отнасяли към тях твърде богоугодно.⁵

Разбира се, срещи от този вид са редки и се ограничават в по-големите градове по пътя от Лондон и Париж за Истанбул като София и Пловдив. Цели векове останалата част от страната почти не е имала досег с Европа — за нейните жители континентът е едно голямо неизвестно. Стереотипът на различното и непредсказуемото е естествената последица от тази насилствена изолация. Дори през XIX век търговците са комай единствените българи, които имат възможност по-редовно да общуват с външния свят при пътуванията си.

Тези контакти са все още твърде откъслечни и с минимално образователно значение. „Аз видях ангелизите в Цариград — заявява Каравеловият Дядо Либен (1867 г.) — и мога да ви кажа, че тия са такива глупци, каквито и светът не е създавал. Дойде ангелизинът в някой дюкян да си купи хляб или сирене и ти не можеш да го разбереш... Той ти говори едно, а ти му даваш друго! А знаете ли и това, че повечето ангелизи са неми като нем-

² Хенри Блаунт, „Пътешествие на изток, Кратък разказ за едно пътуване, предприето неотдавна от господин Х. Б., благородник, от Англия през Венеция, в Далмация, Славония, Босна, Унгария, Македония, Тесалия, Тракия, Родос и Египет, във Велико Кайро, с подробни бележки относно сегашното състояние на турците и други народи в тази империя“, Английски пътеписи за Балканите (края на XVI — 30-те години на XIX век), съст. Мария Н. Тодорова, София, 1987 г., стр. 120.

³ Пак там, стр. 126.

⁴ Вж. и пътеписите на Хенри Кевъндиш и Едуард Браун в същия сборник, стр. 42—49 и 171—193.

⁵ Пак там, Хенри Кевъндиш, „Дневник на господин Хари Кевъндиш до и от Константинопол“, стр. 45.

ците?""⁶ Вярно е, че друг персонаж в същата книга, най-ученият, макар и не толкова пътешествувал копрившениец, хаджи Генчо, е осведомен за големия технически напредък на Англия, но това знание е свършено абстрактно и във всекидневието на балканската общност има твърде малко материални доказателства за неговата достоверност. Налага се усещането за другост, чуждост и дори непълноценност на европееца.

II

A

Периодът от средата на XIX век нататък (след Кримската война и Хати-хумаюна) безусловно се отличава със значително разширяване на икономическото и културно общуване между континента и нова България, която се готви за своята независимост и все по-ясно осъзнава европейското си родословие. Самото понятие Европа започва да поражда в българското мислене чувство на уважение и упование. Европейците се сочат като пример за развитие и напредък. Особено често се преповтаря тезата, утвърдена още в проповедите на Софроний Врачански:

Така ли читать другите язици, що са християни оучены и моудрии философи? Ia виджте грещите, виджте и еврете! И виджте и европийаните!... Сас това оучение станали господари, станали властители. и сас оучителное блистание светят на света...⁷

Но тъкмо през епохата на национално самоопределение в българската литература започва да се усеща и тревога относно разрушителното въздействие, което нововъзникналият интерес към континента може да окаже върху традиционните основи на народния живот. Стихотворението на Райко Жинзифов „Европаизъм в Шумен“ (1862 г.)⁸ иронизира модното увлечение сред младите граждани да подражават на французите и германците в обноските, говора, танците и най-вече в облеклото — тази основна семиотична крепост на вековната изолация, забелязана от ранните пътешественици из Отоманската империя. Поетът роптае, че такива повърхностни заемки нелепо се приемат за отличителни черти на модерното европейско просвещение и се превръщат в евтин заместител на неговата същност. Една от първите български драми, Добри Войниковата „Криворазбрана цивилизация“ (1871 г.) третира същия проблем по-нашироко и в известна дълбочина. „У младите народи — настоява драматургът в своя предговор — почти всичко върви по-скоро по подражание, отколкото по систематично изследуване. Много пътя най-добрите, най-нравствените начала са заети наопаки, разбрани накриво. От това и вместо морал или благоденствие в тях са вгнездява деморализация, разврат; вместо искреност, братска любов и привязаност — гърдост, презрение и ненавист; вместо задружност и съгласие — раздор и разединение; следователно вместо развитие — затъпление и заблуждение. А заблуждението спира напредъка на душевното развитие и образование. Модата е зета вместо цивилизацията.“⁹

⁶ Любен Каравелов, „Българи от старо време“, Събрани съчинения, София, 1984 г., т. I, стр. 160.

⁷ Софроний Врачански, „Проповед за милостинята“. Евангелие поучително, София, 1923 г.

⁸ Райко Жинзифов, Съчинения, София, 1969 г., стр. 71.

⁹ Добри Войников, „Криворазбраната цивилизация“, Съчинения, София, 1983 г., т. II, стр. 57.

И тъй, става дума за подкопаване на вековните нравствени устои на нацията, закрепени в нейния традиционен начин на живот. Всичко това е обстойно показано в пиесата, в която разпътният грък Маргариди успява да се вмъкне в добро патриархално българско семейство, само за да го зарази с бацила на оная европейска лъже-цивилизация, за чийто апостол се представя. Той съумява да спечели на своя страна почти всички с изключение на бащата, Хаджи Коста, който е непоправим привърженик на старите ценности. Неговият пофренчен син Димитраки става сводник на собствената си сестра и затова е особено противен. Постепенно се изяснява, че действителната цел на гръка е да направи наивните българи за смях и да озлочести дъщеря им. Когато тя му пристава с надеждата, че ще замине с него за Европа и ще стане истинска дама, изведнъж се изяснява, че намеренията на коварния чужденец не са почтени. Всички изтрезняват, злодеят е обкръжен от разгневената общност и схватката в края на пиесата довежда до неговата заслужена смърт.

Оцелилите се събират, за да изпеят епилога, който формулира поука от историята:

Славно, честно и почетно
За младите в днешньо време
Да са държат у своето
Праедно народно име.
Младите, що са предават
В лъскавата цивилизация,
Смешни пред света са правят.
Лекоумност ги назнача.

Секи момък, сяка мома
От рода си да залюбва:
Таз любов за тях е сама,
Що природно ги събирва.
Да сме верни в секи случай
На народний си обичай:
Чуждото за нас е странно,
Че за други е скроено.¹⁰

Поуката очевидно е консервативно-патриархална и може да се разглежда като плод на дългата изолация. Нещо повече, тя сякаш цели да задълбочи и увековечи тази изолация чрез чувството за морално превъзходство, а оттук и за несъвместимост с чуждото. България се изправя срещу Европа като целомъдрената дева срещу злия прелъстител. „Господине, туй тука не е Европа!“ — гордо възкликва Митю, най-ревностният и решителен защитник на националната кауза в пиесата, наред с схватката си с Маргариди.¹¹ Малко по-късно Хаджи Коста изхвърля последния от дома си със същите думи.¹²

¹⁰ Пак там, стр. 138.

¹¹ Пак там, стр. 101.

¹² Пак там, стр. 121.

Основната причина за българската подозрителност към Европа и за свързания с нея стремеж към разграничаване се изразява пак от този патриархален персонаж в репликата: „Токо рекли: Авропата, Авропата. Ама Авропата не гледа като тях наготово: Авропата измислила тюрлю бин тюрлю марафетя, па търси като нас прости да им земе паричките, анадън-му?“¹³ Още в предговора си самият автор е обърнал внимание, че плиткото и превратно заемане на европейския цивилизационен модел от младите нации може лесно да ги превърне в пасивни консуматори на континенталните стоки.¹⁴ Експлоататорският нагон на Европа се потвърждава и от нейния апологет, Маргариди, когато в края на пиесата той сваля благовидната си маска, за да разкрие своя истински лик пред стъписаната Анка: „Простите, игнорентите, за нас, цивилизованите, са, както добитъците за хората. Не виждаш ли как европейците дохождат при вас, спекулират са с вас, лъжат ви със сякакви лъскави и фалшиви работи и ви земат паричките? Да, Европата са е обогатила като от вас прости нации.“¹⁵ В този дух и младият Герги преинтерпретира Софрониевите похвали на европейската просветеност като основа за национално могъщество: „Каквото е станало днес времето, сляпата пари не се печелят, брей. Учение трябва, учение. Пусти европейци с учението си достигнали да обсебят сичкото богатство на света. А ний... държим са още о предипотопната търговия и о дяд'Адамовите занаяти.“¹⁶

И тъй, независимо от известни разминавания в общите позиции на автора и различните му герои, като цяло у Войников многократно и многогласо се подчертава опасността наивната млада България да попадне в коварните мрежи на хищна Европа, която се замогва чрез неспирно ограбване на по-слабите и неуките. За тях лустрото на нейната цивилизация може да се окаже не повече от гибелна примамка.

Друга, твърде сходна, но по-мрачна драма от същото време, „Фудулеску, прокопцаният зет на хаджи Стефания“ от Тодор Пеев (1876 г.)¹⁷ избира отново чужденец за ролята на нравствения покварител. В семейството на заможен българин прониква един влашки шарлатанин, решен да ограби цялото му имущество. Измамникът сполучва да привлече на своя страна стопанката на къщата, простодушна жена от неговото племе. Той се е оженил за една от дъщерите на семейството и е покварил малкия ѝ брат. Бащата е умрял от мъка. Новият кроеж на Фудулеску е да направи от най-малката дъщеря своя любовница и той постепенно успява в това. Връзката им оказва пагубно въздействие върху по-късния брак на девойката с почтен български момък. Проблемът придобива трагични измерения. И Пеевата драма завършва с убийството на злодея, въпреки че този акт не решава проблема по същия наивен начин както в предходната.

Докато Маргариди беше просто един празноглавец, Фудулеску е опасен негодник. Той играе ролята на посланик на Европейския живот, само за да вплете в мрежите си гламавите българи и да ги използва като оръдия за собственото си обогатяване и за удовлетворяване на плътските си желания. Може би не е без значение и това, че Фудулеску е обкръжен от още няколко румънци, които действуват в съзаклатие с него срещу българските интереси.

¹³ Пак там, стр. 65.

¹⁴ Пак там, стр. 58.

¹⁵ Пак там, стр. 135.

¹⁶ Пак там, стр. 127.

¹⁷ Тодор Пеев, Съчинения, София, 1976 г., стр. 107—174.

Всичките, разбира се, са не по-малко покварени от самия него, а нещо от тази поквара са внесли и у един или друг член на семейството, което е със смесена кръв. Чистите българи в пиесата обаче са неизменно добри и по-чтени. Те вярват в националната традиция и се отнасят с подозрение към чуждоземните моди, препоръчвани от Фудулеску.

И в двете ранни пиеси се признава, че европейската цивилизация не е изцяло фалшива, но онова, което обикновено ни се предлага, не са истинските ѝ ценности, затова трябва да отбягваме тези съблазни и да се придържаме към старите си традиции. Налага се общото заключение, че европейското може би си е добро за европейците, но когато се пренесе у нас, ни кара „да станем маймуни“, както се изразява Войниковата резоньорка Марийка.¹⁸ Европейските дрехи, обичаи, обноски, та и думите им в България са някак не на мястото си — като изкуствено привнесени. Затова те носят само развала. Любопитно е, че в „Криворазбраната цивилизация“ се подлага на присмех пофренченият лексикон на нашенските „дами“, но гъмжащият от турцизми език на хаджи Коста, както и неговите първобитни възгледи за морала и семейството, очевидно се приема за естествен и препоръчителен.

Свързването на Европа с нравственото падение в народното съзнание от онова време се подкрепя и от някои вестникарски публикации. Два от Ботевите репортажи в „Знаме“, през 1875 г. описват действителни случки, които сякаш са изградени по Войниковия сюжет. Мястото на едната от тях е отново Шумен.¹⁹ Според Ботев, турските вестници са преиначили събитието, за да му придадат антибългарска насоченост. Те съобщават, че някой си френски инженер от местните железници поискал да се ожени за най-личната мома в града, но българските момци не били склонни да я дадат на чужденец. Затова в деня на годежа те обсадили дома на девойката и здравата натупали годеника и европейската му свита, вследствие на което един от придружителите на французина бил убит на място. Ботев твърди, че действителната история е съвсем различна. Преди всичко той изразява възмущението си от поведението на европейците у нас по принцип:

Секи, който е живял някога в Турция, трябва да знае, че иностранците се ползват у нас с такива права, привилегии и свобода, с каквито се тие не ползват нито в Лондон, нито в Париж, нито във Виена. Турците се боят от тях и не смеят да ги закачат, правителството им позволява да правят сичко, каквото само и да поискат, а техните консули ги защитават и в най-гнусните им дела и оскърбления, които тие нанасят на угнетената и беззащитната рая. И така, представете си, че тие образовани господа, които са ношували някога си под мостовете на Сена и на Темза и които са се възпитавали в публичните къщи на Париж или на Лондон, като дойдат в нашето отечество и като видят в джебовете си няколко лишни франка или шиллинга, то захващат да гледат на назе като на робове, с които им е позволено да правят сичко, каквото само и да пожелаят техните цивилизовани страсти. Така например, тие не пропушат ни една жена или мома да премине през улицата, без да я ошипят; тие се напиват като свине по хотелите и по кръчмите и тръгват по улиците (дене с фенер и ноще без фенер) да закачат и да безчестят секиго, когото и да срещнат; тие си събуват панталоните и се възгаят преди секи един прозорци, дето видят, че има някоя млада и хубавичка жена; тие дирят и занимават квартири у такива семейства, дето няма никой, който да се застъпи за тях, ако насилият майката или дъщерята и ако ги булосат със сифилисът на своята цивилизация; с една дума, тие правят

¹⁸ Добри Войников, Цит. съч., стр. 73.

¹⁹ Христо Ботев, Събрани съчинения, София, 1976 г., т. II, стр. 234—244.

такава мръсни и отвратителни дела, за които в отечеството си тие би седели даже и в лудницата, обковани в желязо.“

И тъй, един от най-напредничавите и влиятелни умове на нова България мисли за европейското проникване като за гибелна опасност. Спомнете си как на друго място няколко години по-рано той обявява Париж за „столицата на разврата, на цивилизацията, школата на шпионството и робството“.²⁰ Самата дума „цивилизация“ тук отново е включена в реда на отрицателните стойности и не вещае нищо добро за националното ни бъдеще.

Нека ни бъде позволено да се усъммим в справедливостта на Ботевите обобщения относно пришълците от континента. Едва ли в България по онова време е идвал само изметът на Европа и по-специално френският инженер от железниците, чиято история служи като повод за тези обобщения, не ще да е бил от онези, които спят под мостовете на Сена. По-важно за автора обаче е било да подчертае достойнството на българина, който се е възвел за нов самостоятелен живот и макар да е бил тъпкан от чалмалиите в продължение на пет века, не е готов да подлага гръб на нови кандидати за чорбаджилък. Затова европеецът трябва да бъде предварително елиминиран като нравствено негоден и социално низшестоящ, достоен не за уважение и подражание, а за презрение и отхвърляне. Има в това и нещо прихванато от азиатското високомерие.

Ето впрочем как Ботев предава и самата история (текстът следва непосредствено след горния цитат):

Такава са и шуменските инженери французи, а с тях заедно и мосьо Симон. Тоя чапкънин, като шеф на една цяла банда авантюристи, право или косвено е причинявал такива безчестия, оскърбления и маскарлъци, както на българското, така и на турското население в Шумен, шото раята и правоверните няколко пъти вече са подавали жалби на Дирекцията и са я молили да стегне малко юздите на своите хора, но Дирекцията си остана глуха и няма към тие оплаквания и авантюристите продължаваха да практикуват по градът. Симон... сполучил да добие вход в едно от първите български семейства и в късо време да въведе в него парижката цивилизация. Чрез синът на семейството, който е до такава степен франкофил, шото и български се срамува вече да говори, французинът... влезе в такива интимни сношения със сестра му, шото в късо време хубавичката Василка Константинова дошла до едно твърде интересно положение, или по-просто да кажа, позадебеляла малко под стомахът.

Работата е била такъв род. Французите били събрани в семейството на хубавицата не за годеж и не за сватба, а просто за да пиянствуват и да се подиграват с най-свещените предмети на българския семеен живот. Тие пели, играли, веселили се, закачали момата до най-гнуснав цинизъм и проваждали брата ѝ и вагабонтинът Роберта да доведат насила някой поп, за да венчае Симона с предметът на неговата любов. В това време, т. е. когато „пиянствующите и буянствующите“ синове на Бакхуса достигнали до последният градус на безумието и когато Роберт и пезевенгинът на сестрата си трыгнали да довелкат попът, за да венчае отдавна вече оженените любовници — насреща, пред едно кафене, седели няколко души български младежи, които били дошли да се почудят на европейската сватба. Роберт се доближил до младежите, захванал да ги псува и да ги пди и просто като куче вдигнал крак, за да ги попръска. Това извело из търпение дебелите глави и тие удвоили вагабонтинът, теглили му едно меше и направили от главата му кеманс...

²⁰ „Смешен плач“, пак там, стр. 19.

Историята завършва с общо сбиване и задържане на 50 души бунтовници, но не и на инженерите и Василка. Ботев е разярен от тази крещяща несправедливост на турските власти.

Не е наша грижа да установяваме фактологическата истина за случката. Дали по законите на някакъв обратен мимезис действителността подражава на изкуството, или пък Войников просто е начертал национална мито-схема, която се налага при всеки удобен случай върху житейския материал и го структурира по своя вече осмислен модел, не е най-важното. Интересна е самата повторемост на схемата, при която един псевдо-цивилизован представител на Европа се промъква в българско семейство, за да го поквари и озлочести, един родоотстъпник отвътре помага на злодея да постигне своето, една дъщеря е опозорена и името на семейството е затрито. Извлича се поука, че лукавият чужденец със своята фалшива цивилизация не бива да се допуска в българския дом.

Да отбележим между другото и това, че злосторникът вече не е, както в пиесите, посредник на псевдо-цивилизацията от комшулука, а неин пряк представител от метрополията.

Б

Другият репортаж на Ботев е от Русе.²¹ Двама служители на тамошното британско консулство изиграват шега на германския и белгийския консул, чиито дъщери ухаждат. В оплакването си пред турските власти потърпевшите намесват двама български момци, които тутакси са арестувани, въпреки че нямат никаква вина. Авторът възкликва:

Ех вие, немски дяволи! И вие сте изпроводени да защищавате християните в Турция. Впрочем, вие имате право да правите злодейства и да преследвате българският елемент, защото сте достойни представители на онова гордо и заносчиво правителство, което е претопило толкова славяни и което точи зъби и за славянският Дунав.

Тук Ботев се докосва до един втори аспект от недружелюбния образ на Европа, който по-нататък ще става все по-централен — политическата неблагонадежност и коварството на Великите сили. Към края на русенския си репортаж той ни напомня отново за завършека на шуменския скандал, затварянето на българските патриоти, които не превиват глава пред чуждестранното високомерие и нахалство. Ето и заключителните му думи:

Защо и за какво се осъдиха тие невинни хорица? Не за кефът ли на чужденците-експлоататори, които са дошли да ни пленят, обират и обезчестят? О, цивилизовани европейски вълци! И на вас ще да заплати човечеството, когато и да е, и дето и да е. Да, ще заплати, когато настане страшният и правосъдният съд на народите над сичките паразити, изедници и мъчители по сичките краища на светът. Аз вярвам в това и казвам „амин“!

Следовниците на Ботевите социалистически идеи в българската литература ще развиват все по-уверено тази страна от стереотипния образ на

²¹ Пак там, стр. 289—291.

Европа. Управниците на най-напредналите нации на континента са експлоататори на всички бедни и беззащитни по света, включително и обикновените трудови хора в собствените им страни. Тъй че разделителната линия не минава между народите, а между класите. Архи-неприятелят на българската национална кауза, както и на исконните стремежи на всички млади нации, са владетелите на Европа, защото тяхната политическа ориентация се мотивира само от безсъществен им егоистичен интерес. Естествено, те не са нейни единствени представители, защото мнозинството европейци са също техни роби, но тъй като притежават цялата политическа власт, дават и основния облик на материка. Така, като се идентифицират с Европа, тези сили я правят още по-отблъскваща и враждебна към България.

Това отношение между впрочем не е свойствено само за писателите със социалистически тъжнения. То е почти универсално по време на безкрайната борба за национална независимост, а после и за национално обединение. Видяхме, че то се появява още в „Криворазбраната цивилизация“. Ботевите публицистични нападки срещу финансово мотивирания съюз на Европа и разпадащата се Отоманска империя са особено гневни. Ето един типичен пасаж от негова статия в „Нова България“, публикувана малко преди героичната гибел на автора през 1976 г.:

Ние знаем твърде добре, че в Европа, която се гордее със всякакви „богоугодни“ и „човеколюбиви“ учреждения и в която има съставени общества даже за състрадание към животните — в тая също Европа е съществувал и съществува заговор против освобождението на южните славяни и въобще против свободата на сичкото човечество.²²

Измамността на европейската цивилизация е отново разобличена — този път по отношение на политическото лицемерие на Великите сили. Друга от централните фигури на Възраждането, патриархът на новата ни литература, Иван Вазов изразява сходно гледище относно позицията на Европа по българския въпрос. Млад идеалист — като по-голямата част от нашата интелигенция в епохата на освободителните борби, възпитан в хуманистичен дух и вяра в европейските традиции, той е дълбоко разочарован от нежеланието на Европа да реагира по-категорично срещу турските зверства при потушаването на Априлското въстание. Горчивината си от това безразличие към съдбата на един от нейните народи Вазов излива в поредица от ранни стихотворения, едно от които е особено красноречиво и отдавна е станало хрестоматийно:

Каква е таз Европа, с човещина прочута,
и зрителка спокойна на таз картина люта,
коя не ще да викне със глас неустрашим:
Махнете се, диваци! Не шем да ви търпим!
Но не!... Това не бива! В това се тя не меси,
че то не иде никак на нейни интереси
и тя желей да пази тоз стар и гнилий трон,
кой сявга е смущавал възточний небесклон.
За нея робът твар е по-долна и от скота,

²² Пак там, стр. 340.

когото пазят, милват, че той влече хомота;
че мрем или живеем — за нея се едно,
като че част не правим от нейното тело!²³

За поета това европейско равнодушие към страданията на България е знак, „че таз цивилизация, че това християнство, не са освен измама, лъжа и шарлатанство“²⁴ — вече познато в нашата литература обвинение срещу реалността на западния цивилизационен идеал.

Вазов, разбира се, не отрича и съществуването на истински европейски демократи и либерали, които издигат глас в защита на онеправданите, но общият образ на стария континент е сериозно помрачен от политическия обскурантизъм на управляващите. По-късното творчество на поета развива същата тема във връзка с противопоставянето на Великите сили срещу българското национално обединение непосредствено след Освобождението през 1878 г. и враждебността им спрямо възделенията на страната през Първата световна война. В едно силно сатирично стихотворение, „Варвари сме“ (1915 г.), провокирано от клеветнически писания във френския печат, той показва, че хулителите на българщината по същество преобръщат действителното съотношение на нещата и по такъв начин връща оскърбителното клеймо на неговите автори:

Пристанищата френски с гранати ги рушихме,
на Англия селата плякосвахме, горихме,
деца и старци клахме, безчестихме жените,
окови пак тургахме, от друго разби,ти,
срамът ни океанът дори не ще измие.

Да, варвари сме ние!

През бурните морета пратихме наш'те флоти,
топове, пушки в помощ на мръсните деспоти,
борци идеалисти с картечници косихме,
кат тигрите бенгалски с патрони дум-дум бихме!
Под маската на ангел същ звяр у нас се крие:

Да, варвари сме ние!²⁵

Така безжалостният и лицемерен европейски империализъм още веднъж е противопоставен на българското безпомощно мъченичество.

Подобно отношение към недостойната роля на Великите сили през Първата световна война е изразено и в сатиричните стихове на Христо Смирненски, чийто тон обаче е по-близък до този на Ботевата политическа публицистика. Смирненски осмива в гротескни образи дипломатическите игри на Запада, като разобличава коварството на неговите политици, хищническият егоизъм на техните действия зад тънката привидност на благо-

²³ Иван Вазов, „Векът“, Събрани съчинения, София, 1955 г., т. I, стр. 137.

²⁴ Пак там.

²⁵ Иван Вазов, „Варвари сме“, пак там, т. III, стр. 483.

творителен хуманизъм. Класовата основа на тяхната политика е извадена на показ.²⁶

Редица писатели с леви убеждения от по-късните периоди вървят по стъпките на Смирненски. Може би най-яркото произведение по тази линия е поемата на Александър Вутимски „Европа-хищница“, завършена малко преди преждевременната смърт на автора през 1943 г.²⁷ Тя рисува отвратителна картина на стария континент, прегазен от нацистите, преминаващ през последната фаза на своята ужасяваща история на експлоатация на трудовите хора както у дома, така и в чужбина. Поетът предрича, че чудовището ще умре под ударите на онези, които са създали могъществото му чрез непрестанния си труд. Видението му обаче е по-скоро апокалиптически-безнадеждно отколкото революционно-оптимистично. Отношението към Европа е достигнало пълното отрицание — на нейната цивилизация се гледа като на нещо непоправимо зло и обречено на гибел.

В

Една трета съставка от литературния образ на континента е основана върху опита на българи, които са пътували из Европа и почти неизменно я представят като негостоприемна и чужда. Тази нотка вероятно прозвучава за първи път в книжнината на националната политическа емиграция през епохата на освободителните борби във втората половина на XIX век, макар че още гурбетчийските народни песни предлагат добра основа за нея. В едно от най-силните си ранни стихотворения, „На прощаване“ (1868 г.), готвейки се да пресече Дунава с бунтовническа чета, Ботев се обръща към майка си с молба:

Но кълни, майко, проклинай
таз турска черна прокуда,
дето нас млади пропъди
по тази тежка чужбина
да ходим, да се скитаме
немили, клети, недраги!

Самата дума „чужбина“ във възрожденската ни литература носи съвсем определени отрицателни коннотации. Петнайсет години по-късно, непосредствено преди Освобождението Вазов парафразира последния стих от този цитат за заглавие на своята повест „Немили-недраги“, посветена на теглилата на нашите хъшове. И той сумира преживяното от мъчениците на народното дело по следния изразителен начин:

България беше затворена за тях. Румъния им даваше гостоприемството, което дава пустият морски бряг на изхвърлените от бурята мореходци, разломени и съсипани. Бяха сред обществото, но бяха в пустиня. Къщата, магазините, кесите, сърцата бяха затворени за тях. Живееха само с подаяния на други, почти като тях бедни.²⁸

²⁶ Вж. Христо Смирненски, Избрани съчинения, София, 1951 г., т. I: „Мирът“, „Монолог на Джон Бул“, „Разговор със свети Василия“, „Великден“, „Когато атовете се ритат, магаретата теглят“, „Артист Лойд Джордж“, „Виенските деца“, „Мосулски петрол в Лозана“, „Оранжевия вълхва“.

²⁷ Александър Вутимски, Избрани произведения, София, 1970 г., стр. 227—230.

²⁸ Иван Вазов, Цит. съч., т. I, стр. 108.

А малко по-нататък стигаме и до страстния изблик на автора, който сам е усетил на гърба си тежката съдба на хъша:

Как е близко и как е далечно! О, Българю, никога не си тъй мила, както кога сме във от тебе! Никога не си тъй необходима, както когато те изгубим безнадеждно...!²⁹

Двата полюса на опозицията са добре очертани: чуждите предели са неприветлива пустиня, докато родината е недостижим блян. И Фук отново се натъкваме на многозначителен детайл, който вече забелязахме: ако българинът може да се надява на някакво съчувствие извън отечеството си, то е само сред ония, които са толкова бедни и нежелани сред собствените си сънародници, колкото и самият той. Така социалната нотка на темата прозвучава още веднъж: българинът за Европа е човек второ качество и той може да търси солидарност единствено сред угнетените ѝ класи.

Носталгичната привързаност на емигранта към татковината Вазов за пръв път се опитва да превърне в тема на стихотворение към средата на седемдесетте години на миналото столетие. „На чужбина“ (1875 г.) е страдалческа въздишка на младия човек, който е заменил „отечество за край студен“³⁰ и затова сега е потопен в скръб. Студенината на Севера е отново извисена до символ за неприветливостта на континента в по-късното му стихотворение „Сантиментална разходка по Европа“ (1880 г.), чиято основна тема е познатият вече политически меркантилизъм на Великите сили.³¹ България, от друга страна, нерядко се представя и в Ботевата, а и във Вазовата поезия в образа на нежната и грижовна майка, оставена у дома да жали за своя син.³²

По-късно, в периода на българския символизъм мразовитостта на Севера се утвърждава като основна отличителна черта на чуждата Европа. През първите десетилетия на XX век Теодор Траянов, който живее дълги години в Австрия — отначало като студент, а после и като дипломат — и който е просмукан с литературните и културни традиции на континента, продължава да чувствава отдалече неудържимата притегателна сила на родината. В „Северна песен“ авторът изпраща своята „бледна пролет“ назад в родния си южен край, където небесата са „многоцветни“ и където „в радост е денят разлистен, / нощта — в блаженство и роса“. Той се оплаква, че Северът със своя „покой заслушан“ се е оказал чужд за нея.³³ Така опозицията България: Европа се формализира в сетивно-осезаемия контраст между топлия, цветен и жизнен Юг и студения, блед и мъртворещки неподвижен Север.

Бунтът на необикновено еманципирания дух на Елисавета Багряна срещу тесните граници на консервативния патриархален свят е отдавна вече критическа аксиома. Поетесата сама се отъждествява с волните стихии, които не признават никакъв предел и жадуват необятни простори. И все пак някои от нейните най-сполучливи стихотворения, написани през двайсетте и трийсетте години, показват как наред пътуването си тя внезапно е застиг-

²⁹ Пак там, стр. 109.

³⁰ Пак там, т. I, стр. 403.

³¹ Пак там, стр. 274.

³² Вж. И в а н В а з о в, „И сега...“, цит. съч., т. II, стр. 226, Христо Ботев, „Майце си“, цит. съч., т. I, стр. 15.

³³ Теодор Траянов, Избрани произведения, София, 1966 г., стр. 247.

ната от образа на своето изоставено отечество.³⁴ Съвременната механична европейска цивилизация обгражда поетесата с вълнуващите си чудеса, но романтичното видение на далечния роден край нахлува в нея със съдбоносна неотменност и рязко я отчуждава от окръжаващата среда. Страницата се оприличава на „малкото жълто канарче в телената клетка/ над главата ми в ресторанта“, което чака „паузите, когато си почива джазбанда“, за да подхване отново протичката си стара мелодия и така да разкрие пред света сърцето си.³⁵

Атанас Далчев, прекарал известно време в Париж и други европейски градове през същия период, е по-малко склонен да си представя носталгично родната страна. И все пак в много от стихотворенията му се усеща досада и неприязън към модерния градски живот и копнеж по един полузабравен пасторален покой, напомним за атмосферата на селска България. „44 Avenue du Maine“ и „Завръщане“ дават израз на поетовото чувство за „чуждост“ в задграничния свят. Пребиваването му в Европа го превръща в пътник, който никога не може да спре и да се отпусне, да се установи и да се усети у дома поне за миг:

Пищят и заминават влакове,
безспирно релсите звучат
като струни — и аз съм сякаш
от месеци на път.³⁶

В лаконичното „На заминаване“ Далчев признава, че без всякакво съжаление напуска чуждестранния град, в който е живял, защото не оставя в него дори един познат човек:

...вървях и свалях шапка само
на ветровете в този град.³⁷

Това е пак познатата неспособност на българина да надмогне „другостта“ на Европа, да преодолее своята отчайваща изолация в нея и да започне нормален живот надалеч от родната стряха. С лекота би могла да се състави цяла покъртителна антология на българската носталгична книжнина.

Далчевата поезия, както знаем, не е откровено социална, но дори и в нея, в творби като „Сняг“ и особено „Носачи на реклами“ той показва безразличието на модерния мегалополис към участта на бедните и свеждането на последните до положението на неодушевени вещи, въвлечени в безчовечната машина на индустриално-търговското общество. Така обичайното идентифициране на българския поет по-скоро с жертвите, отколкото с владетелите на Европа, т. е. с нейните унижени и оскърбени се предава в литературата от поколение на поколение. В резултат на това опозицията България: Европа се поддържа и укрепва.

Онази страна от стереотипния образ на континента, която Жинзифов, Войников, Пеев и други възрожденски писатели някога бяха наложили като централна — покварата чрез модите на лъже-цивилизацията — с времето

³⁴ Елисавета Багряна, Избрани произведения, София, 1957. Вж. например: „Моята песен“ (стр. 78), „SOS“ (стр. 89), „Париж“ (стр. 118).

³⁵ Пак там, стр. 90.

³⁶ Атанас Далчев, „44 Avenue du Maine“, Балкон, София, 1972 г., стр. 55.

³⁷ Пак там, стр. 70.

сякаш постепенно е отминала на заден план и дори е почти забравена. Но ето, че през трийсетте години тя отново се откроява в есетата на един от най-пламенните радетели на европеизма у нас, Константин Гълъбов.³⁸ Авторът с тревога наблюдава как европеизацията в България се извършва по най-неразумния, „несъзнателен“ начин, как тя разрушава устоите на националното битие, огрубява всекидневието, води до обща дезориентация. Особено превратно се отразява европеизирането на интелигенцията, която се отчуждава от своя народ. Гълъбов смята, че в изкуствата и най-вече в литературата е навлязло безогледно подражателство на несъобразени с местните условия западни моди като символизъм, експресионизъм и пр. и заключава:

Така писателят се отчужди от читателя, поради което и читателят се отчужди от него. Читателят чувствуваше комичността на положението: че му поднасят в дар фрак или смокинг тогава, когато има нужда от едно обикновено палто, за да не мръзне.³⁹

Може би най-ясно и пълно Гълъбов формулира своето виждане за взаимоотношението между България и Европа в прощалното си слово за един от най-значителните наши интелектуалци от онази епоха:

Иван Д. Шишманов беше една мъдра Янусова глава с две лица, едното от които гледаше към западното, другото — към родното. Такава Янусова глава трябва да бъде всеки българин. Това е върховна повеля. Да вярваме, че можем да създадем една напълно самобитна култура е самоизмама. Напълно самобитни култури не е имало — няма и да има. Но дори да допуснем, че те са възможни, най-малко могат да бъдат създадени от народи с географическо положение като нашето. Ето защо можем да вярваме само в създаването на една култура като синтез на западното с родното. В такава култура вярваше и покойникът. Той искаше да възприемем европейската култура, да вземем творческо участие в по-нататъшното ѝ изжиждане, но да ѝ сложим свой отпечатък. Да бъдем европейци и все пак българи — това е заветът на културния ни вожд.⁴⁰

Примерът на Иван Шишманов и призивът на Константин Гълъбов са от първостепенно значение за нашата нова културна история. За съжаление обаче, въпреки усилията на литературния кръг „Стрелец“, а и на „Мисъл“ преди него, те не успяват да заемат в тази история онова централно място, което заслужават със своята мъдра уравновесеност и далновидност.

III

Със съветизирането на Източна Европа в средата на четирийсетте години и с разразилата се наскоро след това Студена война българската литература бе взета под крилото на един все по-централизиран тоталитарен режим, който ѝ наложи функцията на систематична идеологическа пропаганда. Наследеният от предишните епохи стереотипен образ на Стария кон-

³⁸ Константин Гълъбов, *Зовът на родината*, София, 1930; *Орнаменти*, София, 1934 г.

³⁹ Константин Гълъбов, „Психология на българина“, *Орнаменти*, стр. 168.

⁴⁰ Константин Гълъбов, „Заветът на Шишманова“, *Зовът на родината*, стр. 28—29.

тинент трябваше да бъде доразвит и използван за политически цели. И трите утвърдени аспекта на този образ се оказаха твърде изгодни и заслужаваха по-нататъшно внимание и грижа. Капиталистическа Европа трябваше да бъде представяна като: А/ огнище на нравствена зараза, която се опитва да проникне в здравия, но все още млад и затова податлив обществен организъм на социализма посредством лъскавите моди на една фалшива цивилизация; Б/ безжалостен експлоататор на масите както у дома, така и в чужбина, непоправим тиранин и агресор; В/ негостоприемен и арогантен стопанин за клетия пътник, който незабавно си припомня прекрасното и любезно отечество и бива неудържимо повлечен назад към него. Самото пътуване на Запад, впрочем, бе сведено до минимум от бюрокралично-полицейския надзор, но продължаващото разгръщане на тази тема можеше да бъде само от полза за идеологическото укрепване на установената власт и тя всячески я поощряваше.

Едно стихотворение за Париж сега вече се включва в цикъл с многозначителното заглавие „Далечен свят“⁴¹ — за повечето българи той наистина е също толкова недостижим, колкото и луната, и може да им се представя така, както го изискват нуждите на деня. Авторът, Богомил Райнов продължава познатата линия на обрисувание на европейските столици като мръсни, опушени и въобще неуютни. Той обаче с радост съзира двама млади влюбени, „прегърнати по детски“ на „каменния кей при Сена“, която влачи пред тях „своите чудеса —/ консервени кутии и шишета“. Младите са бедни и гладни и виждат как „Сена тегне от калта“, а „в лицата им струи бензинов дъх“ и „с дим са пълни небесата мътни“, но сезонът вътре в тях е прекрасен и ги отделя в един техен, непарижки свят: „На влюбените стига пролетта,/ която те сами си носят.“ И така, можем да бъдем спокойни. В чуждия Париж пак сме намерили „нашите“ — бедните и отхвърлените, с които можем да се идентифицираме.

Друго стихотворение от същата сбирка ни показва как лирическият герой влиза в някакъв евтин и протрит хотел в неназована страна и натъжен от перспективата на надвисващите типични за тази обстановка преживявания — „вратарят, дебнеш ме зад своя вестник/ и обедите с мрачни чужденци“, възкликва със сърцераздирателна горест:

О тази неприветност, тя навред е —
в града и стаята, в полето и леса,
тя вее с вятъра и пада с дъждовете
от тия мътни чужди небеса.

И все едно е ден или година
ще бродиш тука, с цел или без цел...
Дори и век да преседиш в чужбина,
докрай ще бъдеш като на хотел.⁴²

Общата мисъл ни е позната от Далчев, но тук тя е станала натрапчива, дидактична — сякаш не вече лично преживяване, а задължителен социален

⁴¹ Богомил Райнов, „Край Сена“, Стихове, София, 1962 г., стр. 264.

⁴² Пак там, „Хотел“, стр. 266.

рефлекс. Изповедното първо лице в стиховете на по-ранния поет е изместено от обобщаващото второ. А небесата, естествено, пак са мътни, защото са чужди. Романите на Богомил Райнов са необхватно поле за изучаване на занимаващата ни тема, но засега ще трябва да се оставят настрани поради липса на място. В пътеписа си „Малка северна сага“ (1980 г.) един забележителен писател от следващото, вече далеч по-разкрепостено поколение, Йордан Радичков, ни представя шведската зима като тиха, неподвижна и безжизнена и копнее да я насели с детските си спомени за една по брьогеловски — или, по-точно, по златю-бояджиевски — кипяща от живот и преливаща от багри българска селска зима.⁴³ Контрастът е поразителен и сякаш изцяло оригинален — извикан на живот от една индивидуална среща на южняка със Севера. Но, разбира се, той е и познат заедно с заложения в него смисъл — още от Траянов, а че и от Вазов. Просто разговорът по темата продължава. Едно любопитно обобщение в книгата показва как в наше време традиционното понятие за европейското негостоприемство се разширява, за да обхване и новия социален феномен на алиенацията като болест на капитализма — все в общия символен контекст на ненашия, северен мраз. Там, на чужбина е изолиран не само българският пътник, изолирани са един от друг и местните жители:

Доколкото съм забелязал при пътуванията си в Швеция, тук хората не се интересуват особено от съседа си или от ближния, никой не се меси в чуждите работи и не обича да се месят в неговите работи. Ако човек получи конвулсии или започне да се дави, никой не се трогва от съдбата на давещия се. Всяко дело тук е частно, всяка инициатива е частна. И гибелта също така е частно дело. Наричат всячко това отчуждение.⁴⁴

Отношението на Радичков към крайния север на Европа между впрочем не е еднозначно. В един момент той усеща близост с италианците от някаква стокхолмска пицария като с „нашенци“, южняци, захвърлени сред необщителните северняци.⁴⁵ Кolkото и да ни е противоположно Скандинавия обаче, тя е включена на наша страна в едно друго противопоставяне — център: периферия. Първият полюс на тази опозиция е познатата „Европа — хишница“, вторият — ние, аутсайдерите. Полясите, разбира се, са не само географски и обществено-политически, те са и нравствени:

Човек се изкушава от мисълта, че щом живее на юг, то обезателно целият север е обърнат към него и го гледа със завист. Глупости са това! Северът не е обърнат нито на север, нито на юг към Европа! Той е обърнат към себе си и за себе си развява мокрите късове небе, разсечени от златни кръстове. Северът е чужд на суетенето, характерно за южните географски ширини. Цяла Европа се притиска и блъска сега помежду си, така е натъпкана тя, че е като стар мухлясал килер, където е пълно със стари шушляци, износени шушони, стари войнишки униформи, стари идеи, стари чадъри, душно и непроветрено е и макар че се притиска и блъска вътре в себе си, тази стара сексуална баба Европа е обърната към целия свят с прочутата си европейска загриженост!⁴⁶

⁴³ Йордан Радичков, Малка северна сага, София, 1980 г., стр. 113—114.

⁴⁴ Пак там, стр. 182.

⁴⁵ Пак там, стр. 173—174.

⁴⁶ Пак там, стр. 14.

И доста по-късно в пътеписа, за да не остане съмнение, че ние бихме могли да се включим в първия вместо във втория полюс, ето какво казва авторът:

Ами какво да правим като господа европейците са свикнали много да консумират, той навик им е останал още от времето на колонииите, когато имаха големите колониални пирове, цели континенти можеха да погълнат, без да развалят стомасите си. И сега, ако се вгледаме по-внимателно, може да открием засъхнала капка кръв върху брадата на господин европеец — следа от старите колониални пирове. Според моята южна мярка шведът може да е затворен в себе си, малко студен, дори надменен, но мога да кажа, че в него няма ни следа от дебелищината и безпардоността на европейския турист, който щъка високомерно из земята му и смята, че Скандинавския полуостров е европейска провинция.⁴⁷

И тъй, в скалата на Радичков аспект Б от стереотипния образ на Европа е по-съществен от аспект В, докато аспект А изобщо не се споменава. Сякаш се подсказват възможности за преосмисляне и дори в известен смисъл преодоляване на стереотипа. Но — само донякъде. В ангажираната поезия на Любомир Левчев можем да открием примери за блестящ синтез на познатите ни традиционни аспекти от образа на Европа в българската литература, но вече в контекста на новите идеологически измерения. Поемата „Пътят от Ориента и пътят за Ориента“ (1978 г.)⁴⁸ е монолог на един от многото турски гастарбайтери, които всяко лято се завръщат у дома от западно-европейските страни и задръстват българските пътища със закупените на старо автомобили — първо на юг, а след няколко седмици обратно на север. Левчевият персонаж загива в пътна злополука при едно от тези пътувания вследствие на преумора. Той непрекъснато повтаря: „Аз съм работник... Аз работя в една много чужда земя... Аз работя в завод под земята... Домът ми е страшно далече... Аз искам само да се върна у дома!... Аз се завръщам в моя Ориент...“ И пита: „Знаете ли вие колко е жестоко (да бъдеш тъй беден в една тъй богата страна,) която може да си внася даже бедняците от Ориента?“ Двете утвърдени опозиции — Б и В — са вплетени в един-единствен образ, тъй като Европа е разкрита едновременно като хищник-експлоататор и като негостоприемен стопанин. Поетът се е идентифицирал с жертвата на тези опозиции до такава степен, че я е превърнал в свой лирически герой.

Трябва също да се отбележи, че поемата е доказателство за по-голямата притегателна сила на региона в сравнение с тази на континента. Тук човек неминуемо си спомня за изненадващото единство на балканското население — мюсюлманско и християнско — в отношението му към западните пришълци от ранните пътеписи. Открихме някакъв нюанс на това светоусещане и в „Криворазбраната цивилизация“, в която пофренченият език е чужд, а турцизираният — свой. В една от извадките от Ботевата публицистика, цитирани малко по-горе, се казваше, че французинът мосьо Симон със своята банда авантюристи притеснявал както българското, така и турското население в Шумен, за което раята и правоверните неколкократно, макар и без резултат, се жалвали на властта. Изправени пред външната европейска заплаха, българи и турци някак естествено сключват съюз за колективна за-

⁴⁷ Пак там, стр. 167.

⁴⁸ Любомир Левчев, Поезия, София, 1985 г., кн. II, стр. 235—244.

щита. И ето, че дори в днешната литература регионалната солидарност все така доминира в съзнанието ни. Някогашната Отоманска империя сякаш продължава своето призрачно съществуване като културна общност.

Друго стихотворение на Левчев, „Писмо от Париж“⁴⁹, очертава контраста между Айфеловата кула във френската столица и визуално подобните далекопроводни стълбове за електричество с високо напрежение, които пресичат Балкана. Съпоставката има за цел да покаже превъзходството на последните. „В края на краищата — заключава поетът, — те са роднини /на Айфеловата кула./ Далечни роднини /от работнически произход,/ както това стихотворение (е роднина на вълчия вой.“ И тъй, родството е едновременно постулирано и отречено чрез последното сравнение. Докато Айфеловата кула си остава навеки чужда („Не ни отива тя. /И ний не ѝ отиваме,/ поете.“), стълбовете са наши („и по железните им рамене /кацат/призраците на орли/ и буреносни отговорности“) — те са символ на новото, по-добро и изпълнено със строителна енергия общество, което е също наше. Двете познати опозиции отново се обединяват, но политическата (Б) е осъвременена, за да добие следния вид: [капиталистическа/империалистическа Европа]: социалистическа България или — [експлоататорска Европа: трудова България]. Разбира се, всичко това е не на повърхността, а по-скоро в подтекста на стихотворението — в подбора и съчетанието на образите, в отделни позовавания, в лексиката, тона. И все пак общото внушение, формулирано по-горе, е трудно оспоримо. То се обляга на една добре утвърдена традиция.

И нека изтъкнем, че през целия този нов, следосвобожденски период та до наше време вече трудно ще открием посредник между Европа и България — някой Маргариди или Фудулеску, който да представя европейската цивилизация у нас в изопачен вид. Сега ние сами се срещаме лице в лице с тази цивилизация и знаем, че тя не е толкова криворазбрана, колкото изкривена, уродлива сама по себе си.

IV

Удивителната книга на Алеко Константинов, с цитат от която започнахме тези бележки, е вече близо стогодишна, а сякаш е писана вчера. Ако ли не и днес. Нейният автор си поставя свръхчовешката задача да изследва самите корени на стереотипния образ на Европа в българското съзнание, които обуславят сложните ни, противоречиви и нелеки взаимоотношения с нея. Това може да се постигне само чрез решителен отказ от сантименталното отъждествяване на твореца с неговия герой и отстранено съсредоточено вглеждане в очертанията на българина върху европейския фон. Алеко поема този необикновен риск. Той се дистанцира не само от едно утвърдено народопсихологическо отношение, но и от една жилага литературна традиция, която го отразява и укрепва. И оголва нещичко от техния механизъм.

Бай Ганю, разбира се, е по-скоро представител на определена обществена класа, отколкото на цялата нация, но тази класа, нововъзникналата буржоазия, нетърпелива да се утвърди икономически и политически, безусловно оставя печата си върху всички аспекти на националния живот като негова най-действена и решителна съставка. Пред нас застава един търговец

⁴⁹ Пак там, стр. 322—324.

на розово масло, който се готви да отпътува за Европа. Той току-що е сменил агарянския ямурлук с модната белгийска мантия и, както отбелязва авторът, „всички рекоха, че бай Ганю е вече цял европеец“.⁵⁰ Но скоро се убеждаваме, че тъкмо това той не е. Дори бозавото му селско облекло под новата „мантия“ го разграничава от европейската среда и го белязва като натрапник отвън. Известната хумористична сцена във Виенската опера, където пътуващият търговец се озовава сякаш несчаквано и за самия себе си, прави контраста болезнено очевиден.⁵¹

Колкото и дебелокож да изглежда на първи поглед, бай Ганю ясно съзнава културната бариера, която го отделя от континента. Той се опитва да я преодолее по различни, еднакво неефикасни, наивни начини. Един от тях е да създаде за себе си стереотипен образ на европееца като алчен и лукав измамник, чиято основна грижа е как да пипне парите ти, макар че всъщност не е по-ловък от самия теб. Външно този префинен господин е винаги вежлив и изискан, но единственият му мотив е печалбата, келепирът. И въобще моралът му е под съмнение. Затова най-добрият начин за общуване с европейците е да се опиташ да ги надхитриш в собствената им игра, най-вече като успееш да измъкнеш от тях нещо срещу нищо.

Показателен в това отношение е един от най-ранните епизоди в книгата, когато бай Ганю се изхлужва от ресторанта на Пещенската гара без да плати изпитата бира и когато спътниците му обръщат внимание на това, той отговаря без ни най-малко смущение: „Голяма работа! Те малко ли ни скубят!“⁵² Познатата представа за Европа като лицемерен експлоататор на слабите се използва като извинение за една нравствена разпуснатост от балкански тип. Тази бай Ганюва стратегия, естествено, не спомага за подобряване на образа (имиджа) му сред европейците.

Съзнанието на героя за презрението или поне снизхождението, с което се отнасят към него на континента, го кара да реагира чрез външни демонстрации на превъзходство. Така той успява да стане център на вниманието не само във Виенската опера, но и в обществената баня, където пред очите на смаяните „туземци“ се бухва посред тях в басейна и започва да им демонстрира „гемеджийския“ си стил на плуване, докато ги остави почти на сухо. И накрая, изтълкувал превратно слисването на околните, юначният пътешественик се захваща в кинг-конговско изстъпление „да се удря геройски по влакнатите гърди“ и да прогласява победоносно: „Булгар! Булга-а-р!“ Авторът предполага, че ако знаеше малко немски, неговият герой навярно щеше да произнесе някаква такава горда апология на националния гений: „Видите ли какви чудеса е той в състояние да направи! И само това ли е! Ехе, на какви работи още е той способен! Прости били българите, а! Гиди чифути с чифути!“⁵³ Да сме благодарни, прочее, че езиковата бариера му попречва да разкрие докрай душата си, макар че и действията му са достатъчно красноречиви.

Друг вид свръхреагиране на неуважението, с което се отнасят към бай Ганю в чужбина, е неговата раздута представа за националните добродетели, противопоставени на техния позорен дефицит в Европа. Едно особено достойнство на българската култура, което героят обича да изтъква, е го-

⁵⁰ Алеко Константинов. Цит. съч., стр. 53.

⁵¹ Пак там, стр. 58—60.

⁵² Пак там, стр. 55.

⁵³ Пак там, стр. 65.

стоприемството. И тъкмо то, за жалост, не достига на тъй наречения цивилизован свят.⁵⁴ Тук си припомняме аспект В от стереотипния образ на континента в нашата литература — неговата неприветлива студенина. Припомняме си и любимата фраза на нашите партийни и държавни ръководители от близкото минало, които посрещаха многобройните си „високи гости“ от близо и далеч с „традиционното българско добре дошли“, пък и общата наша убеденост, че ние сме действително най-гостоприемните хора в света и другите имат много още да се учат от нас.

Оплакването на бай Ганю е отново, че европейците не го приемат като желан приятел и партньор. Попаднал сред свои в Прага, той недоволствува от хладината, с която го е посрещнал Иречек и възкликва: „Къде са по-гостоприемни българите; българинът една стая да има, пак ще те покани...“ Един от тамошните нашенци-студенти, който му е лика-прилика, не заксьнява да го подкрепя: „Наистина, нашите българи са много гостоприемни..., тукашните не искат да те знаят. Киснем тук из кафенетата...“) Патриотичното въодушевление на розотърговеца и неговия по-млад събрат обаче е неочаквано охладено от контрааргументите на друг български студент, поставил под въпрос правото на своите малокултурни сънародници да очакват по-добро отношение в света, който често шокират с поразителната примитивност на своите обноски и морал:

— Ами ти де искаш да те оставят да киснеш?... На ръце ли искаш да те носят? Защо? За туй ли, че неуспял още прага на къщата им да прескочиш, ти ще закачиш първо слугинята, която те посрещне в коридора? За туй ли, че в тяхното общество ти или като дъб мълчиш, или разтваряш уста само да бръщолевиш пошлости и глупости? За туй ли, че в лицето им ще ги възхваляваш до небеса, а зад гърба им ще ги злословиш? За туй ли, че ще им пуснеш прах в очите и ще се препоръчаш за син на милионерин фабрикант или притежател на кораби, когато баща ти има два чарка за гайтан или две пробити враници — само за да можеш да обаеш родителите и да увлечеш дъщеря им? Защо ще те приемат с разтворени обятия? Кой си ти? Какъв си им? Кому в очите пяхаш твоего гостоприемство! — Туй ли, че българинът ще ти постели мазна постелка и ще те завне със съмнително алише? Ах, оставете, ради бога, тия дивашки самохвалства! Не е ли време да си отворим вече очите?⁵⁵

И тъй, вратите на Европа се затръшват пред носа на бай Ганя и нему подобните — и то не без основание. това отношение ги кара да се затворят в тесния си регионален кръг, независимо къде се намират. Една мрежа от хотели и кафенета, изпълнени с характерни миризми и също тъй характерна гълчава, всмуква клетия български пътешественик в познатата му среда, населена с турци, гърци, арменци, сърби, албанци и пр., всички онези народности, с които общува у дома и чиито езици познавайва за разлика от „европейските“.⁵⁶ По малката сфера на неговото минало, която всъщност не е нищо друго освен някогашната Отоманска империя, трудно се разчупва, за да се влее в по-голямата, европейската. Вследствие на това той е откъснат от благотворното въздействие на действителната цивилизация на стария континент и се ограда с китайска, не — балканско-ориенталска стена срещу нейното нахлуване.⁵⁷ На дъното на старата българска подозрителност спрямо

⁵⁴ Пак там, стр. 90, 98, 99.

⁵⁵ Пак там, стр. 100—101.

⁵⁶ Пак там, стр. 109—110.

⁵⁷ Пак там.

европейските „моди“, та и на целия стереотипен образ на Европа. Алеко Константинов съзира комплекса за малоценност на исторически изолирания Югоизток и по този начин издига своя герой в представител на цялата тази обширна област, дето нашият материк се среща с два други, размесва се с тях и престава да прилича на себе си. Нещо повече, той показва и печалните последици на тази самоуековечаваща се изолация.

Във втората част на книгата виждаме бай Ганю завърнал се в България след продължителното си пътуване. Както някогашните Войникови чуждопоклонници, сега той вече е облякъл пълния комплект от европейски дрехи, а заедно с тях — и претенцията за превъзходство над сънародниците си, които не са имали неговия късмет да обикалят из странство. Самата дума Европа героят използва като етикет за обществен статус. Но както става ясно, по същество бай Ганю си остава същият, „както си го знаете, преди да тръгне за Европа: с тая разлика само, че си турил вратовръзка и освен това, сега има и по-импозантна външност и чувство на собствено достойнство и преимущество пред окръжаващите. Човекът врял и кипял из Европа, Европа му станала като таквоз... като нищо.“⁵⁸ И малкото познание за тази Европа, което е донесъл със себе си, е не за светлата, а за тъмната ѝ страна, която той подозира, че е единствено реалната — криворазбраната цивилизация. Пред нас е вече нашият роден култур-диверсант, приемникът на Маргариди и Фудулеску, по-злокачествен и от двамата.

Неспособността му да влезе в Европа истински, съчетана с претенцията му, че го е постигнал, поставят бай Ганю в странното шизофрено положение на човек, еднакво отчужден и от Европа, и от своя собствен народ. Така той се люшка между презрителното отрицание ту на едното, ту на другото, разкривайки липсата на вътрешна опора и сигурност. Особено показателен в това отношение е епизодът с излета край София, където героят се включва в младежката компания с думите: „Живи да ви оплача аз вас... ех, Пратер, Пратер!... Минавало ли ви е през ума като какво нещо е туй Пратера! Ама отде ще ви мине през ума. А да взема да ви разправам — не можете го разбра.“ И веднага се присламчва към група чужденци, които приканва заедно да се надсмеят над бедна и изостанала България: „Дас ист булгарише Пратер, ха-ха-ха...“ (Тук забелязваме: малко немски все пак е научил най-сетне нашият човек. Уви, уви!). Тъй като не получава съчувствие за своя чайлд-харолдовски недъг („И тези не ме разбират“), бай Ганю в края на краищата пак се връща при сънародниците си и сега вече отрицанието на своето се е сменило с отрицание на чуждото: „И тези трябва да са се насвяткали. Немска стока!“⁵⁹

Застанал така на ничията земя между България и Европа, бай Ганю е готов да се заеме с политика. Един персонаж в „Криворазбраната цивилизация“ беше казал, че съвременният „европеизиран“ българин трябва да умее в кафенето да приказва „за политика, за народни работи, именно за политически и черковни въпроси“, а когато се добере до държавна служба, да гледа да ползува „не толкоз общината, колкото кесийката си“⁶⁰ В първата част на Алековата книга самият бай Ганю мечтаеше някой ден да го изберат за депутат, а кмет — „Келепир има в тия работи. Хората пара натрупаха, ти

⁵⁸ Пак там, стр. 140.

⁵⁹ Пак там, стр. 140—141.

⁶⁰ Добри Войников, Цит. съч., стр. 110.

знаеш ли?“⁶¹ Сега, завърнал се в отечеството, той се впуска в яростна партизанщина и в разгара на една изборна кампания от най-варварски тип, в която сам ръководи терора срещу опонентите си, се изкатерва над главите на смаяното множество и изревава:

„И ний сме били малко-много в Европа и знаем тия пущини, изборите. Аз в Белгия съм бил...“⁶²

Сякаш епизодът във виенската баня се повтаря в преобърнат вид. Там бай Ганю представяше превратно собствената си нация — сега със същата измамна самоувереност представя Европа пред своите. Крайният резултат е задълбочаване на пропастта между България и континента. Отново и отново се завърта омагьосаният кръг на взаимното недоверие, което очевидно се дължи на дълбоко вкоренени културни различия и предразсъдъци и от двете страни, но непрекъснато се подхранва и укрепва от абсолютно негодни и все пак исторически неизбежни посланици.

V

Синдромът на взаимното отрицание пречи на културния диалог между двата полюса на интересуващата ни опозиция тъкмо в онази област, където най-вече се градят и рушат стереотипите — художествената литература. И докато вносът на европейски естетически стойности в България се е осъществявал донякъде регулярно благодарение на международния им престиж (колкото и да е изкривен през тоталитарно-параноичния период), обратното, за съжаление, е по-малко вярно. Проблемът отново се корени в затвореното развитие на страната. Неблагоприятните обстоятелства на продължителното отоманско владичество ограничи цялостната културна дейност на нацията предимно в рамките на колективните форми. Литературата, както и музиката, та дори и пластичните изкуства, останаха главно в пределите на фолклора кажи-речи до XIX век. Но дори и при тези условия постиженията са понякога изумителни. Бедата е, че те могат истински да се оценят само вътре в доста непроницаемата семиотична система от тематични формули, митове, символи и др., която принадлежи на националната традиция. Най-амбициозният опит да се въведе западно-европейският читател в богатството на българската народна поезия и до днешен комай си остава антологията „The Shade of the Balkans“ (1904 г.),⁶³ съставена и преведена на английски от Хенри Бърнард (или Хенри Берлайн) в сътрудничество с Пенчо Славейков. Въпреки ентузиазма и компетентността на двамата литератори, общият ефект от това издание едва ли може да се сметне за задоволителен. Косвеният метод на превеждане — от българския оригинал през Славейковото устно перефразиране на немски език до Бърнардовата английска версия, неподлежаща на проверка — е могъл да доведе само до доста общи и

⁶¹ Алеко Константинов, Цит. съч., стр. 97.

⁶² Пак там, стр. 175.

⁶³ The Shade of the Balkans: Being a collection of Bulgarian folk-songs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay in Bulgarian popular poetry, and another on the origin of the Bulgars. Published by David Nutt at the sign of the Phoenix, Long Acre, London, 1904.

безкръвни наподобявания. Поместеното в сборника красноречиво есе на българския поет за същността и значението на народната ни песен⁶⁴ едва ли е достатъчно въведение за непосветения чуждестранен читател.

Ранната нова българска литература, създадена през епохата на Възраждането, се опира на силната и жизнена фолклорна традиция и разчита на нея като източник на теми, отношения и образи, както и като начален модел за прозодична организация. Трайната привързаност на първите ни значителни писатели към наследените патриархални идеали на рода, майката, бащиното огнище, отечеството е поразителна по своята всеобхватност. Тя увековечава разбираемото обичайно доверие на поробените към тесния кръг на най-близкото и родното като извор на сигурност сред един голям чужд свят. Каменният дувар на българската къща е материалният израз на тази ограниченост на самосъхранението. Границите на обозримата вселена за обикновения българин са тези на местната общност и тя е населена с конкретни форми, цветове и звуци. В тази гъста материална среда големите екзистенциални въпроси на човека не успяват да извисят бой в изчистения си вид. Те могат само да проблясват през дебелия облекло на местния детайл, който понякога сякаш става самоцел, обект на любоване, нещо почти като етнографски интерес, отчуждаващ със своята специфичност общата маса на задграничната публика. Старата семиотична система поддържа непроницаемостта на своя код. Горските самодиви като прелестен традиционен елемент на българския фолклор допринасят не малко за общото въздействие на Ботевия шедьовър „Хаджи Димитър“, който си остава най-високото постижение на националния поетически гений. Но за да се претвори този образ на кой да е западно-европейски език, без при това стихотворението да прозвучи наивно или дори комично, е необходима преводаческа чувствителност и опитност, които не се срещат често. Материалът на битовите сцени и атрибутите на народните предания натежават прекалено много не само у Блъсков и Влайков, но и в иначе изящните творби на Петко Тодоров, Рачо Стоянов, та дори и у някои от най-новите ни автори, свързани със селското минало на страната. Сякаш единствен от най-големите Йовков успява да сублимира бита и легендата в общочовешки сюжет, образ, идея. Сякаш той единствен е българският европейски писател. Със страх изричам тези думи. Може би пак на относителната младост на новата българска литература се дължи това, че поне нейните ранни творби все още запазват в нашето съзнание статуса на национален епос и ние сме неспособни да оценим естетическата им стойност за себе си и без връзка с историята на страната. Оттук и честите ни разочарования при многобройните опити да спечелим възторжена чужда публика за онова, което традиционно и убедено смятаме за вечни паметници на нашата литература: Вазовите родолюбиви романи, повести и поеми, епичната народна книга на Захари Стоянов, лирическите бисери на Яворов...

Късната европеизация на българската литература създаде друг гигантски проблем — необходимостта от ускорено и следователно размесено развитие, което води до чудновати съчетания на черти, принадлежащи към различни стилове и епохи, стъписва европейското чувство за отчетлива периодизация в историята на изкуството и затруднява оценката на произведенията освен в снизходителната графа на екзотиката.

⁶⁴ „The Folk-Song of the Bulgars“, пак там, стр. 25—87.

Вследствие на всички тези фактори на континента се е утвърдила една обидна незаинтересованост спрямо българската литература, която я запраща в нови и нови кръгове на самоизолацията. Националната традиция се издига като ценност, която никой не може да поставя под въпрос. На континенталните въздействия се гледа често като на нещо нежелано и изкуствено присадено, както видяхме дори в есетата на Константин Гьльбов. Това отношение достигна върха си в неотдавнашния период на тоталитаризма, когато всяко външно влияние, особено от Запад, се заклеяваше като идеологически порочно. По-старата тенденция на съсредоточаване върху местното за сметка на универсалното като национално значимо сега влезе в съчетание с новото изискване действителността да се изобразява не натуралистично, а по романтически извисено. Тази норма в естетиката на „социалистическия реализъм“ наложи на голяма част от литературата или мълчание, или неискреност и с това я направи по-непривлекателна за европейците.

Общата липса на интерес, разбира се, води до остър недостиг на квалифицирани преводачи от български. При тези обстоятелства популяризирането на литературата ни в чужбина често се извършва от наши сънародници или от последователи на Хенри Бърнард и резултатът, естествено, не е задоволителен. Някои от най-добрите ни лирици като Дебелянов, Яворов, Траянов, Лилиев навярно ще трябва да почакаат още едно столетие, преди да бъдат представени на външния свят в истинската сложност на своите ритмически, строфични и фонетични постижения. Омагьосаният кръг продължава да бъде заключен.

За да не завършваме в минорна тоналност, нека кажем, че редом с изолационистите в българската литература винаги е имало и неуморни строители на мостове, художници с ясно и неустрашимо европейско съзнание като Пенчо Славейков, Гео Милев, Атанас Далчев и цяла плеяда по-млади хора, чиито гласове прозвучаха особено отчетливо през последното десетилетие — в годините на кризата на тоталитаризма и неговото окончателно рухване. Да се надяваме, че днес, когато България най-сетне е готова да влезе в Европа като самостоятелна демократична страна, тя ще престане да гледа на континента като на нещо различно и ненадежно. Да се надяваме, че и най-новата българска литература ще съумее да допринесе за успеха на този процес. Но и да помним, че стереотипите не умират лесно.